

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА СТРУКТУРА ДУХОВНО-ЛИЦАРСЬКИХ ОРДЕНІВ ДОБИ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ОРДЕНСЬКОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правової структури духовно-лицарських орденів на прикладі ордену госпітальєрів та ордену тамплієрів. В статті подано характеристику організаційної структури вищезазначених монашо-лицарських братств, правових основ діяльності орденів у формі уставів, статутів, канонічних та церковних норм. Автор спробував також виокремити та сформулювати основні постулати орденського права.

Ключові слова: католицька церква, хрестоносний рух, духовно-лицарський орден, орден госпітальєрів, орден тамплієрів, канонічне право.

Постановка проблеми. З середини XI століття католицька церква поступово перетворюється на наймогутнішу організацію, яка, володіючи величезними земельними і грошовими ресурсами, намагається утвердитись на чолі всього феодального суспільства. Будучи головним творцем ідеологічної та державно-правової доктрини, церква починає усвідомлювати необхідність політичної згуртованості та об'єднання середньовічного феодального світу і реалізовувати свій план створення теократичної феодальної держави на чолі з папою.

Саме тому церква всіма можливими силами і засобами пристосовувалась до еволюції суспільства та забезпечувала його необхідними духовними гаслами. Адекватно оцінюючи ситуацію, яка склалась в Європі в кінці XI століття, та маючи колосальний авторитет, папство прагнуло організувати та очолити рух європейців на Схід з метою звільнення від мусульман головної християнської святині – міста Єрусалима. Варто сказати, що цю ідею реалізовано в добу хрестових походів, що тривали майже двісті років.

У добу хрестових походів церква виробляє нову форму організації, яка повинна була забезпечити успіх хрестоносного руху та затвердити власний авторитет і панування в Новому світі – духовно-лицарські ордени, найбільш відомі з яких і ключові, з точки зору влас-

ної нормотворчості, були орден госпітальєрів та орден тамплієрів та дещо згодом – тевтонський орден.

Мега статті – аналіз організаційно-правової структури духовно-лицарських орденів доби хрестових походів в контексті характеристики їх нормотворчої діяльності.

Стан дослідження. Перші спроби наукового висвітлення хрестоносного руху XI–XIII століття та участі в ньому духовно-лицарських орденів зробили у своїх працях відомі зарубіжні дослідники XIX – поч. XX ст.: Д. Аддісон, А. Вінтерфельд, Ж. Делаویل, В. Кар'єр, Х. Корзон, Ж. Лізеран, Е.-Ж. Леонард, С. Лерой, Ж. Мішле, А. Петел, М. Портер, Е. Тенісон, Р. Фінке та ін.

Наступний етап дослідження зазначених проблем припав на середину XX століття, що виразилось у працях Дж. Вільямса, Дж. Гілкріста, Р. Гроссета, Ч. Дараса, Л. Даліза, П. Дешампса, А. Дуггана, Е. Жерара, П. Кузіна, Е. Ламберта, А. Латтрелла, Р. Мак Махона, С. Моррісона, А. Оллівера, Р. Оурсела, Р. Перну, Ж. Піке, Е. Хуме та ін.

Сучасну історіографію проблеми представляють в основному західні вчені, зокрема М. Барбер, Ж. Бордонов, М. Бейджент, П. Віймар, А. Демурже, Ф. Кардіні, Т. Кейтли, Б. Куглер, Е. Лавіс, Д. Ле Блєбек, Ж. Ле Гофф, Д. Легман, Р. Лей, Г. Лінкольн, Р. Лі, М. Лобе, М. Мельвіль, Р. Мішо, І. Отт, Л. Райлі-Сміт, Дж. Райлі-Сміт, А. Рамбо, Ж. Рішар, Д. Робінсон, Ж. Руа, К. Хілленбрандт та ін.

Радянська історіографія не надто захоплювалась вивченням цієї проблеми, адже ідею хрестових походів та участь у них духовно-лицарських орденів в основному сприймали як акт безглуздої агресії та насильницького загарбання території Близького Сходу, не кажучи вже про такий термін, як «орденське право». Можна назвати хіба що дослідження російських істориків і правників, зокрема Д. Александрова, А. Андреева, А. Доманіна, Є. Жарінова, С. Жаркова, М. Заборова, Л. Карсавіна, П. Корявцева, В. Матузової, А. Назаренка, В. Пашуто, Р. Печнікової, Ф. Успенського, М. Шейнмана та ін.

В Україні існує суттєва прогалина у дослідженні і проблематики хрестоносного руху, і участі в ньому духовно-лицарських орденів. Стосовно дослідження орденського права, то воно у працях вітчизняних науковців практично взагалі не представлене. Однак все ж слід відзначити, що частково цю тематику у своїх наукових розвідках відображають: О. Головка, В. Ідзьо, Т. Каляндрук, М. Котляр, Р. Лукінова, О. Масан, В. Мудревич, А. Федорук, Ю. Ячейкін та ін.

Виклад основних положень. Головною силою армії хрестоносців було лицарство, розквіт якого припадає на XI–XIII століття, тобто

на період хрестових походів. На нашу думку, саме лицарство повинно було за задумом Папи Римського стати тією головною рушійною силою, яка мала відіграти вирішальну роль у реалізації ідеї хрестоносного руху на Схід, а у разі потреби – стати на захист церкви.

І більшість європейських феодалів, які належали до лицарського стану, справді з великим ентузіазмом відгукнулись на заклик Клермонського собору 1095 року взяти участь у хрестовому поході, адже боротьба з невірними відповідала їх ідеалам. Проте можна без сумніву констатувати, що, крім звільнення Єрусалиму, лицарів вела вперед ще й гонитва за землями, багатством, а подекуди і банальна жага до наживи та насильства. Однак не варто забувати, що «панівний настрій середніх віків був релігійний» [1, с. 2], а більшість хрестоносців, які були надзвичайно побожними людьми, бажали спокутувати свої гріхи тяжким і небезпечним походом.

Нарешті, під час хрестових походів західне лицарство об'єдналось... Почали вироблятися правила суспільної поведінки... Ідеал лицарства поширився по всій Західній Європі, став слугувати предметом наслідування для всіх західноєвропейських народностей і таким чином об'єднав усе лицарство в одну сім'ю, з однаковими поняттями та прагненнями [2, с. 90].

Для того, щоб утвердити зовнішнє і внутрішньополітичне становище держав-хрестоносців, були створені особливі військово-монашій організації – ордени тамплієрів та госпітальєрів [3, с. 118].

Головними завданнями обох духовно-лицарських орденів були захист паломників на шляху до Єрусалима і у самих Святих місцях, а також збройна боротьба проти мусульман.

Проте все-таки існувала одна суттєва проблема. «Адже канонічне право, як і народна думка, забороняло монахам проливати кров і розглядало акт смерті, навіть в бою, як вбивство» [4, с. 57]. Однак хрестові походи були оголошені Католицькою Церквою «священною війною» проти невірних, тому Папа Римський «виправдовував» убивство мусульман.

До орденів госпітальєрів і тамплієрів входили переважно багаті і знатні феодали, а також глибоковірющі люди, які жертвували всіма світськими благами заради захисту паломників, християн, церкви та служіння Господу і не допускали, щоби недостойні вчинки братів-лицарів були «замовчані та безкарні» [4, с. 21]. На фоні більшості представників лицарства, які брали участь у хрестових походах і переважно відрізнялись цинізмом, жорстокістю та жагою наживи, ордени

госпітальєрів і тамплієрів, на нашу думку, були втіленням усіх лицарських ідеалів.

Значна частина паломників у «Святу землю» і з простого люду, і з феодалів гинули від нападів мусульман, голоду, відсутності питної води, численних хвороб. Саме тоді на шляху в Святі місця практично по всій Європі, а також у самому Єрусалимі одночасно зі зростанням паломників виникла ціла мережа так званих «госпіталів» (від лат. «*hospitalis*» – гостинний), де паломники могли відпочити і отримати першу допомогу.

Поступово госпіталь св. Іоанна в Єрусалимі розширився. Зцілені братами милосердя знатні лицарі обдаровували його землями і помістями і в Палестині, і в Європі. Так зароджувались майбутні командорства і великі пріорства ордену. На початку XII ст. госпіталь св. Іоанна – це вже прославлений по всьому Східному Середземномор'ю потужний центр, який здатний приймати до двох тисяч мандрівників і хворих [5, с. 11].

Однак згодом, окрім суто благодійних цілей, а саме: забезпечення пілігримів дахом над головою і харчуванням, турботи про звільнених з мусульманського полону, догляду за хворими, похованням померлих, госпіталь почав виконувати й інші функції, зокрема, захист «благодієвих мандрівників» від чисельних небезпек, які супроводжували їх у Палестині [5, с. 12].

Слід зазначити, що за двадцять років госпіталь св. Іоанна в Єрусалимі переріс з монашо-благодійної організації в міцне і добре дисципліноване військове об'єднання.

Вищі церковні ієрархи давали ордену значні привілеї, вивівши їх з підпорядкування місцевої світської і духовної влади та надавши їм право збирати церковну десятину на свою користь. Священники ордену були підзвітні лише Капітулу ордену та Великому Магістру. Так, наприклад, «в 1143 р. Папа Інокентій II видав спеціальну буллу, за якою орден іоанітів не підпорядковувався ані духовній, ані світській владі – а тільки безпосередньо Папі Римському» [6, с. 39]. Аналогічні привілеї надано і ордену тамплієрів. Завдяки буллі 1139 року Папи Інокентія II «*Omne Datum Optimum*» («Всякий дар досконалий» – лат.) Орден де-юре вийшов з-під юрисдикції єпископальної влади і став фактично автономною організацією.

І це було не випадково. З самого початку понтифік та його оточення зрозуміли, наскільки потужний важіль влади опинився в їх руках. Ордени перетворились, по-суті, на церковну поліцію у формі регулярних військових формувань, першу професійну армію, яка була готова без вагань стати на захист церкви.

Отже, духовно-лицарські ордени стали важливим елементом державної доктрини католицької церкви, що прагнула об'єднати весь християнський світ під своїм началом.

Хотілося б деталізувати деякі положення, що були закладені в Уставах і численних ієрархічних статутах, які можна трактувати як появу специфічного орденського права, оскільки ці нормативні документи були синтезом канонічного та церковного права, а також основних положень уставів монаших орденів із надзвичайно суворими правилами.

Духовно-лицарські ордени мали чітку ієрархічну структуру: члени ордену, як правило, ділились на три групи – братів-воїнів, капеланів (священиків), братів-служителів. На чолі ордену стояв великий магістр (гросмейстер), якого обирали пожиттєво і затверджував Папа. Він володів верховною владою над орденами. В підпорядкуванні великого магістра (гросмейстера) знаходились певні посадові особи: начальник провінції (пріор), маршал, командори, конетаблі і т.д. Періодично скликався генеральний капітул (зібрання посадових осіб ордену), який мав законодавчу владу [2, с. 27].

Так, наприклад, вищою посадовою особою орденів госпітальєрів і тамплієрів був Великий Магістр, який обирався пожиттєво і мав право вирішального голосу в усіх орденських справах. Верховну владу ордену здійснював Священний Капітул, куди, наприклад, в ордені госпітальєрів, входила Постійна рада, яка складалась з Великого Магістра, восьми стовпів, провінційних пріорів і капітульських балів. Великий Магістр спільно з вісьмома стовпами – начальниками Націй (Провансу, Оверни, Франції, Арагону, Кастилії, Італії, Англії і Німеччини) – керував Радою і Священним Капітулом Ордену.

Начальники Націй, по суті, виконували функції керівників міністерств, які в межах своїх повноважень вирішували чітко визначені Уставом та статутами завдання, пов'язані, зокрема, із організацією та управлінням військових підрозділів ордену, які вже тоді стали прообразом професійної армії; контролем за фінансовою сферою та торговельними операціями; зовнішніми відносинами з іншими орденами та державами; нормотворчим процесом; здійсненням судочинства та ін.

Подібний конституційно закріплений розподіл вищих посад між різними Націями дозволяв досягнути вмілої і дієвої концентрації сил, зважаючи на національні особливості, що не останньою чергою сприяло посиленню Ордену [6, с. 44].

З часом, в процесі розвитку та трансформації Ордену в, по суті, першу в світі орденську державу Постійна рада почала складатися з

чотирьох різних рад. Так, зокрема, «Ординарна рада, куди входив Великий магістр, його лейтенант, мальтійський єпископ, настоятель церкви святого Іоанна, вісім ковентуальних бальї та їх лейтенанти, провінційні пріори і капітулярні бальї, орденський скарбник, його лейтенант і Сенешаль Великого Магістра, затверджувала прийом в кавалери, розподіяла командорства і пенсії та вирішувала інші важливі справи. В Повну раду надходили на розгляд справи, вирішені на Ординарній і Карній раді. В Таємній раді розглядались справи політичні, які вимагали швидкого вирішення. В Карній раді розглядались справи про злочини кавалерів та інших чинів ордену» [7].

Варто зазначити, що особливе привілейоване становище ордену госпітальєрів зберіг його правонаступник – мальтійський орден. Він є повноцінним членом міжнародно-правової спільноти.

Що стосується ордену тамплієрів, то його Устав затверджено на соборі в Труа 14 січня 1128 року. Звичайно, прийняття Уставу супроводжувалось численними дискусіями, які точилися в середовищі папського оточення. І в цьому немає нічого дивного, адже саме словосполучення «духовно-лицарський орден» та ще й в контексті виконання монаших функцій викликало неоднозначні думки. З одного боку, церква завжди виступала проти застосування сили та насильства, що було головним постулатом канонічного права, а з іншого – хрестоносний рух, який поширився в Європі в кінці XI – на початку XII століть, безперечно, передбачав збройну боротьбу. І це протиріччя могло суттєво похитнути авторитет церкви і скомпрометувати ідею хрестових походів у Святу землю.

Устав передбачав чітку і ретельну адміністративну ієрархію і суворо визначений звід законів: від екіпірування і використання цінностей, відданих в розпорядження тамплієрів, до їх поведінки на полі битви [8, с. 65].

Цей документ мав колосальне значення з точки зору його інноваційного змісту (що не було характерно для уставів інших орденів та церковних інституцій), оскільки він надавав Великому Магістру Ордену право змінювати певні правила залежно від тих чи інших обставин, що зробило його доволі революційним для тієї епохи та вплинуло на розвиток церковного та канонічного права, а також дозволило говорити про появу специфічного орденського права.

Це був так званий Латинський устав ордену бідних лицарів Христа і Храму Соломона, який складався із 72 статей і з часом зазнав змін і в кінцевому результаті був суттєво доповнений і відомий як Французький устав ордену. Він складався із семи розділів і вдоскона-

лювався протягом 170 років. У тексті Французького уставу ордену відображено, як Тамплієри пристосовувались до політичних змін і формували власний нормативно-правовий кодекс.

Варто зазначити, що їх Устав був доволі делікатною проблемою з точки зору канонічного права... Ніхто навіть уявити не міг, що монахи будуть розподіляти свій час між молитвою і виконанням поліцейських функцій, між церковною службою і війною... [9, с. 33].

Головними посадовими особами Ордену були: магістр – голова ордену, владу якого обмежував і контролював генеральний капітул; брати-капелани ордену, які відповідали за проведення служб, сповідей, відправ і т.д.; сенешаль, який завідував постачанням і побутом Дому; Маршал Конвенту Храму, який відповідав за військову підготовку і дисципліну в монастирі. Конвент складався з братів, які становили військову силу ордену, тобто братів-лицарів і сержантів. Крім того, були Командори трьох провінцій Сходу – Єрусалима, Триполі та Антіохії, які були підпорядковані Великому магістру Ордену та генеральному капітулу; хранитель одягу, який займався екіпіровкою братів-лицарів. За командорами провінцій йшли шателени (управителі замків), командори Домів, командори лицарів; брати-лицарі, брати-сержанти (піхотинці і легка кавалерія, яка набиралась із представників нижчого, ніж лицарство, соціального класу) і брати-казальєри (відповідальні за збереження казальї – ферм Ордену), які підпорядковувались маршалу свого монастиря; туркопольєри – командувачі туркополів, у які входили найманці із місцевих жителів; підмаршали – відповідальні за дрібне спорядження та його вантаження, доставку і ремонт; зброносці, прапороносці, інфірмарій – керуючий лазаретом.

Що стосується капітулів ордену храму, то вони були двох видів: звичайний та генеральний. «Звичайний капітул, як і суд честі, збирався раз на тиждень скрізь, де б не знаходились четверо і більше братів, щоби вирішувати поточні питання управління командорствами. Генеральний капітул складався зі всієї братії монастиря, великих балї (вищих судових чинів) і командорів всіх рангів. На генеральному капітулі обговорювали адміністрацію ордену, призначення посадових осіб. Генеральний капітул схвалював рішення, прийняті радою магістра, тобто таємною радою, де засідали великі балї та вибрані лицарі, які приймали рішення, що стосувалися зовнішньої політики Дому. Також принаймні раз на рік проводились генеральні капітули провінцій» [4, с. 106].

До кінця XII ст. духовно-лицарські ордени перетворились в могутню військово-політичну та економічну силу на Сході й на Заході.

Так, наприклад, завдяки діяльності ордену тамплієрів у Європі сформувалась потужна банківська та фінансово-кредитна система. «Самі Римські Папи із задоволенням користувались фінансовими послугами «бідних лицарів»: їм, як банкірам, доручали зберігати і виплачувати гроші, зібрані папськими агентами на потреби хрестових походів, давати в борг сеньйорам, які відправляються на Схід і т.п.» [3, с. 122].

Запозичивши досвід мусульманських країн під час перебування у Святій землі, тамплієри започаткували нові технології у сільському господарстві, медицині, архітектурі, топографії, мореплаванні та суднобудуванні, літературі. Завдяки старанням ордену «антична мудрість, що її зберігали арабські вчені, нарешті дійшла до християнського світу» [10, с. 364]

На прикладі орденів госпітальєрів і тамплієрів відповідно до його уставу і статутів було утворено низку духовно-лицарських орденів. Так, «в Іспанії виникла низка духовно-лицарських орденів для боротьби з арабами, на Балтійському морі утвердився тевтонський орден, який мав потужний церковний вплив на землі слов'ян і литовців Прибалтики» [11, с. 233].

Висновок. Безперечно, духовно-лицарські Ордені відіграли одну з ключових ролей у хрестоносному русі XI–XIII століття, а їх значний вплив на політичне та соціально-економічне життя середньовічної Європи не підлягає сумніву. Ці унікальні за своєю суттю організації стали осередком християнства у Святій землі, а згодом і в усій Європі, активно впливаючи на церковні та канонічні норми шляхом їх імплементації та реформування на основі впровадження власних правових норм. Такий вплив дає підстави говорити про формування унікального по своїй сутності орденського права.

---

1. Петровъ М.Н. Лекції по всемірній історії. Томъ II. Історія середніх в'єковъ. Часть II-я. / М.Н. Петровъ – СПб., 1908. – 148 с.

2. Рыцарские ордена: с крестом и мечом. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2004. – 384 с.

3. Заборов М.А. Папство и крестовые походы / М.А. Заборов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. – 262 с.

4. Мельвиль М. История ордена тамплиеров / М. Мельвиль; пер. с фр. Г.Ф. Цыбулько; науч. ред. М.Ю. Медведев. – СПб: Евразия, 2000 – 416 с.

5. Печникова Р.Ю. Мальтийский орден в прошлом и настоящем / Р.Ю. Печникова – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 172 с.

6. Андреев А.Р. История Мальтийского ордена. XI–XX века / А.Р. Андреев, В.А. Захаров, И.А. Настенко. – М.: SPSL – «Русская панорама», 1999. – 464 с.

7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ordna/Malteser/Ulozenie/text.phtm>

8. Бейджент М. Святая Кровь и Святой Грааль / М. Бейджент, Р. Ли, Г. Линкольн. – М.: Эксмо, 2006. – 496 с.

9. Бордонов Ж. Повседневная жизнь тамплиеров в XIII веке / Ж. Бордонов; пер. с фр.; предисл. и науч. ред. В.Д. Балакина. – М.: Молодая гвардия, 2004. – 243 с.

10. Норман Д. Европа. История / Дейвис Норман; пер. з англ. П. Тарещук. – К.: Основи, 2008. – 1463 с.

11. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. Часть I. / под общ. ред. В.И. Гараджи. – М.: Наука, 1994. – 300 с.

Забзалиук Д.Е. Организационно-правовая структура духовно-рыцарских орденов периода крестовых походов в контексте становления орденового права

Статья посвящена исследованию организационно-правовой структуры духовно-рыцарских орденов на примере ордена госпитальеров и ордена тамплиеров. В статье дана характеристика организационной структуры вышеуказанных монашеско-рыцарских братств, правовых основ деятельности орденов в форме уставов, статуты, канонических и церковных норм, а также делается попытка вычленения и формулирования основных постулатов орденового права.

Ключевые слова: католическая церковь, крестоносное движение, духовно-рыцарский орден, орден госпитальеров, орден тамплиеров, каноническое право.

Zabzaliuk D.Ye. Organizational and legal structure of the spiritual and chivalry orders during the era of crusades movement in the context of order law establishment

The given article is dedicated to the study of the organizational and legal structure of the spiritual and chivalry orders on the example of the Hospitaller Order and the Templar Order. The characteristic of the organizational structure of the mentioned monastic and chivalry brotherhoods, legal framework of the Orders activities in the form of Statutes, canonic and church norms has been given in the article. An attempt to separate and formulate the main postulates of Order Law has been made.

Key words: Catholic Church, Crusade movement, spiritual and chivalry order, Hospitaller Order, Templar Order, canonic law.

Стаття надійшла 15 лютого 2013 р.